

Б. О. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ЛЕКСИКА ПОДІЛЬСЬКОГО ГОВОРУ В «СЛОВАРІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ» М. УМАНЦЯ І А. СПІЛКИ

У статті проаналізовано найбільший перекладний російсько-український словник кінця XIX ст., упорядкований М. Уманцем і А. Спілкою щодо використання у ньому лексики подільського говору. Показано, що частина цієї лексики кодифікована сучасною українською літературною мовою й стала загальноживаною, частина – належать до історичного фонду, але більшість – зафіксована як діалектна, або ж сучасними тлумачними словниками взагалі не фіксується.

Ключові слова: лексикографія, перекладні словники, подільський говір, діалект.

Великого значення лексикографічній праці надавав Іван Огієнко, який у передмові до свого стилістичного словника писав: «Для практичного вивчення літературної української мови, крім коротких граматичних відомостей, ми майже нічого не маємо, тому давно вже я бажав заповнити цю помітну прогалину і скласти для вжитку нашого широкого громадянства підручного Українського Стилістичного словника» [4, с.3].

Українська лексикографія має свою давню традицію, що нерозривно пов'язана з історією літературної мови, суспільно-історичними й культурними умовами життя народу.

Із появою перших художніх творів, написаних новою мовою, що стала базуватися на живій народній основі, з'явилася, за переконливим свідченням В.В. Німчука, і нова українська лексикографія. Першою словниковою працею з новою літературною українською мовою в реєстрі був доданий до «Енеїди» І.П. Котляревського (1798 р.) українсько-російський словник «Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ, и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ Малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, или и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ» (972 реєстрових слова). «Краткій малороссійскій словарь» (1131 слово) додав до своєї «Граматики малороссійскаго нарѣчія» (1818 р.) О. Павловський. Великі словнички додали М. Цертелев («Словарь малороссійскаго языка» – 218 слів) до збірки «Опыт собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (1819 р.) та І. Кулжинський («Изъясненіе малороссійскихъ словъ...» – 62 слова) до праці «Малороссійская деревня» (1827 р.). Окремо в збірнику «Труды Общества любителей россійской словесности» (1823 р.) І. Войцехович надрукував «Собрание словъ Малороссійскаго нарѣчія» (1173 слова). «Словарь» (453 реєстрових слова) додав О. Максимович до першого видання українських народних пісень «Малороссійскія пѣсни» (1827 р.) [3, с.5-6]. У 30-40-х роках XIX ст. продовжувалася робота над укладанням праць такого типу, хоча деякі з них так і не були надруковані, серед них словники Л. Боровиковського, А. Метлинського, П. Білецького-Носенка та ін.

У середині XIX ст. з'являються такі тлумачні словники, як «Словарь малорусскаго нарѣчія» О.С. Афанасьєва-Чужбинського, «Український словник» П. Куліша, «Опытъ южнорусскаго словаря» К. Шейковського, «Словарь малороссійскихъ ідіомовъ» Миколи Закревського, «Словниці української (або югової-руської) мови», праця Ф. Піскунова та ін.

Друга половина і кінець XIX ст. позначилися й тим, що у Східній, і в Західній Україні, значно більше стало виходити книжок (оригінальних і перекладних) українською мовою, збільшилося коло читачів української книги, виникла необхідність у перекладах українською з інших мов. Це спричинило появу словників перекладного типу, серед них: «Нѣмецко-русский словарь» О. Партацького, «Опыт русско-украинскаго словаря» М. Левченка, «Малорусско-німецкий словарь» Є. Желехівського та С. Недільського, «Русько-мадярский словарь» Ласлова Чопея, «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, «Русско-малороссійскій словарь» Є. Тимченка та ін. Однак, на думку мовознавців, що далі загальнішою стає суспільно-культурна потреба у великому українсько-російському, а також у російсько-українському словниках, заходи до складання яких уживалися ще на початку 60-х років XIX ст. [2].

Звичайно, першочерговим завданням було укладання українського словника, який би якнайширше подав лексику української мови і став би основою для укладання російсько-українського словника.

Збирання лексичних матеріалів для великого українського (або українсько-російського) словника, як зауважував П.Й. Горещкий [2, с.115], розпочалося в Східній Україні ще з середини 50-х років, і ці матеріали щодалі збільшувалися, але через політичні умови видання такого словника не могло здійснитися. Тому виникла думка раніше укласти російсько-український словник, використавши для цього матеріал, зібраний для словника українського. Наслідком такого перепланування лексикографічних завдань став другий в Україні російсько-український словник М. Уманця і А. Спілки.

Мета нашої розвідки – проаналізувати словник М. Уманця і А. Спілки, зокрема використання у ньому лексики подільського говору. Ця лексикографічна праця має такий заголовок: «Словарь російсько-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка», т. I, А – К (Львів, 1893); т. II, К – П (1894); т. III, П – С (1896); т. IV, С – Я (1898). Матеріалом нашого дослідження слугуватиме фототипічне перевидання, здійснене видавництвом «Українського слова» у Берліні в 1924 році.

У передмові укладач, Михайло Комаров, який крився під псевдонімом А. Уманець, так визначає практичну мету словника: «Давно вже почувается потреба в такій книжці, як російсько-український словарь. Потреба ся, що здавна чула ся не то що в Галичині, а й на Україні, стала найпильнішою останніми часами, коли російська література придбала собі таку славу й стала ся чималим чинником в просвіті словянських народів, а разом з тим що разу більше стає вона по мові народною й більше московською, коли користування нею для всіх словянських народів, хоч би навіть і таких близьких родичів, як ми Русини, викликає ще більшу потребу в словарі. Тим часом ми, Русини, поки що маємо в сім разі єдиний словарь Левченка (Опыт русско-украинского словаря. Київъ 1874.), але словарь сей, зложений, як видно, на швидку руку, вийшов надто коротенький і дуже мало запмагає при потребі, та й сього словаря давно вже не можна добути по книгарнях» (правопис збережено – Б.К.) [СУіС, с.7]. Далі упорядник зауважує, що з того часу, як вийшов словник М. Левченка, він почав робити до нього додатки, «дописуючи цікаві слова, які доводилось нам почути з уст народа або вчитати з якої книжки», зазначаючи, що «в основу словника ліг лексичний матеріал, який, на початку 80-х років, перебував у розпорядженні одного київського філологічного гуртка і зібраний був протягом 20 років сільськими учителями, священиками, спеціалістами етнографами та інш. безпосередньо з уст народу, в різних

місцях України, Галичини, Буковини і Угорської Русі). Матеріал був багатий, ілюстрований прикладами. Призначалось все це, власне, для словника українсько-російського, але, як зауважує А. Кримський, «п. Уманець використав цей матеріал для складання російсько-українського словника, але не встиг тоді ж позначити місцевість, де кожне слово було записане, так само як не встиг переписати ті фрази, в яких це слово вживається і які дозволяють судити, про правильність його тлумачення. Між тим лексичний матеріал, який мав гурток, кудись зник, і п. Уманцю довелося постачати свій словник прикладами, вибраними уже з інших джерел: друкованих збірників української народної словесності, творів українських письменників, «Малорусько-німецького словаря» Желехівського, українського словника Шейковського, Манджури та інш. і, нарешті, із новіших, невиданих лексичних матеріалів, які для нього спеціально збирались особами, що співчували задуманій справі. Поповнивши свій словник найпотрібнішими посиланнями і прикладами, упорядник надав йому більш науковий характер, а новими матеріалами встиг його поширити до такого ступеня, що майже жодне з російських слів, вміщене в словнику Академічному і в «Толковом словаре» Даля, не лишилось без українського перекладу» [цит. за 2, с.83].

Сучасна лексикографія має традицію позначати слово, вживане на певній території ремаркою – *діалектне*. Зрозуміло, що наприкінці XIX – поч. XX ст. такої ремарки бути не могло, натомість вказувався ареал, де слово було зафіксовано, наприклад: ВИН. = виницкое, ВОЛ. = вольнское, ГАЛ. = галицкое, ЕКАТ. = екатеринославское, ДОДН. = додніпровское, ЖИТ. = житомирское та ін. у словнику К. Шейковського [СШ, с. XII], або Черн. – Черниговская губ., Полт. – Полтавская, Харьк. – Харьковская, Херс. – Херсонская, Под. – Подольская та ін. у словнику М. Левченка [СЛ, с. II – III]. Словник М. Уманця і А. Спілки теж має схожий перелік скорочень: Гал. – галицьке слово, Вол. – Волинь, Лів. – Лівобережна Україна, Под. – Подольське, Полт. – Полтавщина та ін. [СУіС, с.13-16].

Майже сто слів у словнику М. Уманця і А. Спілки мають покликання на територію Поділля, наприклад: **Заплётка** = 1. заплітання. 2. кісник, виплітка (Под.) [СУіС, с. 273]; **Ладь** = 1. лад. – Добрий вечер, нене, чи є лад без мене, чи заметені двори, чи застеляні столи, н. п. Под. – Погано сьпівають – зовсім ладу нема. 2. лагода, згода, злагода, С. Л. – Живуть у добрій злагоді. – А вже тій сварці годі. Дай рученьку, жиймо в згоді, н. п. Под. [СУіС, с. 399]; **Ломоть**, ломтиць, поб. ломтище = скибка, скибочка, скиба, шматок, шматочок, шмат, лустка, лусточка, луста (С. Пав.), лупета (С. Пав.), лутка (Лен), кусок, кусочок, кус, кусман, байда (С.Ш.), байдиця (Фр.), кавалок, кавалочок (Под. і Гал.) <...> [СУіС, с. 411]; **Ложка** = 1. ложка. – Разливальная, разливная (велика, що нею розливають страву на тарілці) – ополовик, полоник (С. З.), хохля, що нею мішають вариво – вареха, варэжка (Под.) [СУіС, с. 410]; **Медв'їдокь** – 1. = ведмедка, ведмедчук (С. Жел.), медведик (Под.) [СУіС, с. 430].

Серед слів із покликанням на Поділля можемо виділити такі, що:

1. У сучасній українській літературній мові зберігають своє значення: **Крыса**, *Mus ratlus* = Пацюк, на Подолі і в Галичині – Щур. [СУіС, с.388]; **Лѣкарство** = лік, частіше мн. ліки, лікарство. – Ой ходила дівчинонька по крутій горі та збирала тронного зілля на ліки міні. п. п. Под. – О ліки ся поста-раю, щоб тя ратувати, н. п. Под. [СУіС, с.416]; **Ломоть**, ломтиць, поб. ломтище = скибка, скибочка, скиба, шматок, шматочок, шмат, <...> кавалок, кавалочок (Под. і Гал.) [СУіС, с.411]; **Положительный**, но = сталий (С. З.), статечний, но, (С. Жел.), статечний; рішучий, рішущий, ще. – Ой зажурив ся ста-

течний старостонько – з чого ми будем вінки вити, за що будем мід-горівку пити. н. п. Под. [СУіС, с.713]; **Потеряць**, ся = загубити, згубити, ся (С. Аф. 3. Л.), утратити (С. Ш.), страгити, утеряти, ся (С. Ш.), потеряти, посяїти, рішити ся (С. Л.), стеряти ся. – Місяцю з раю, сьвіти нашому короваю, абисьмо не збудили, коровай не згубили. н. п. Под. [СУіС, с.752]; **Наклонь** = 1. похилість. – Похилість скелі. 2. похил, похилина (Вол.), схил (Под.) [СУіС, с.482].

2. У сучасній українській літературній мові мають інше значення: **Возврать** = зворот, поворот, відворот, вороття, звертання, вертання, повертання. С. Л. – 3 того сьвіту нема извороту. н. пр. – Не сьмії міні рушити ся, поки з поворотом не надійду сюди. Фр. – Є каяття, та вороття не має. н. пр. – Щоб тобі не було ні путти, ні вороття! н. пр. – Піду і на відворот швидко буду. Под. [СУіС, с.104]; **Вперёдъ** = 1. вперед, уперед, поперед, наперед; з гори. – Він усі гроші з гори дає. Под. [СУіС, с.117]; **Лещица**, рос. Isorugum L. = пукалка (Под. С. Ан.). [СУіС, с.404]; **Людный**, но = людний, но, велелюдний мирний, но. – В корчмі було мирно, як і що неділі. Под. Коцюбинський [СУіС, с.420].

3. Зафіксовані сучасним академічним словником української мови (СУМ) із ремаркою *діалектне*: **Волдырь** = 1. пухирь (С. 3. Л), міхур. (Под. С. Л.) [СУіС, с.109] – міхур – 2. діал. Пухир. [СУМ, IV, с.757]; **Доєнка** = дійниця (С. Аф.), скопець. (Под.) [СУіС, с.202] – скопець², діал. Дійниця. [СУМ, IX, с.296]; **Лопата** = (дерев'яна) – лопата, (що віють хліб) – віячка, (з залізним наконешником) – заступ, рискаль (Под.) [СУіС, с.412] – рискаль, діал. Заступ [СУМ, VIII, с.539]; **Лотокъ**, лоточекъ = 1. ночовки (С. 3.), ваганки (С. 3.), нецьки (Под.) [СУіС, с.412] – нецьки, діал. Ночви [СУМ, V, с.402]; **Мелкій**, ко = <...> 3. мілкий, здр. мілкенський, ко, не глибокий, не глибоко, про посуду то-що – плескатий, плиткий. – Плитка тарілка. Под. [СУіС, с.432] – плиткий, діал. 1. Мілкий, неглибокий [СУМ, VI, с.584]; **Налъво** = у ліву руку, ліворуч, у ліворуч, на ліво, (переважно на волів) – соб, цоб, ко собі, (на коней) – вістя, віштя (Под.) [СУіС, с.486] – вісьта, виг. діал. Соб [СУМ, I, с.686]; **Рубаха, рубашка**, здр. – **рубашечка**, рубашенка = сорочка (С. 3. Л.), кошуля (С. 3. Л.), здр. – сорочина, сорочечка, кошулька (С. 3. Л.), дїтська – льоля (С.Л.), цільна – додільна (Ман.), верхня частина жіночої сорочки – стан, спідня – підтичка (Ман.), передній спід – пелена, під руками – ластівка, плечі – уставка (С. Ш.), підшивка на грудях і на плечах – підоплічки (Ман.), вишивка на рукавах – полики, в низу – листва, сорочка молоді покрівавлена – покраса. – На нїм кошулька, як біль біленька, як папір тоненька, н. п. Под. [СУіС, с.896] – кошуля, діал. Сорочка [СУМ, IV, с.318]; **Сирень**, рос. Syringa vulgaris L. = бузок (С. Аф. Ан. Ш.), бузочок (С. Аф. Ш.), буз (С.Л.), без (Под. С. Ш.), ... [СУіС, с.931] – без², діал. Бузок. [СУМ, I, с.119]; **Перловый** = перловий. – п. каша = пинцак, логаза (Под.) [СУіС, с.652] – логаза, діал. Ячна каша з салом або олією [СУМ, IV, с.539].

4. Зафіксовані СУМ із ремаркою *застаріле*: **Дубить** = чинити, вичиняти (шкурри), гарбарювати (Под.) [СУіС, с.219] – гарбарювати, заст. Кушнірувати [СУМ, II, с.29]; **Посидѣлки** = вечерниці (С. Аф. 3. Л.), рано удосьвіта – досьвітки (С. Аф. 3.), у день – оденки (Под.) [СУіС, с.741] – оденки² мн., заст. Спільна робота заміжніх жінок (прядіння, вишивання і т. ін.) у зимові дні [СУМ, V, с.624]; **Приданое** = посаг (С. 3. Л.), віно (С. 3. Л.), придане. – Не в тебе зьялю, але твоя маги, що не каже тобі без посагу брати, н. п. Под. [СУіС, с.784] – посаг, заст. 1. Майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно [СУМ, VII, с.305]; **Фунтъ** – 3 фунта = око. – У вас око винограду 10 копійок (Под.) [СУіС, с.1143] – око², заст. 1. Одиниця ваги, що приблизно дорівнює 1,2 кг [СУМ, V, с.672].

5. У СУМ відсутні: **Заплѣтка** = <...> виплітка (Под.) [СУіС, с.273]; **Каша** = <...> густа яшна з горохом – пенцак (Под.) [СУіС, с.346]; **Литейщикъ** = <...> гісер

(Под.) [СУіС, с.406]; **Маковникъ** = <...> макогига (Под.) [СУіС, с.422]; **Одурникъ** = покшик (Под.) [СУіС, с.566].

Зауважимо, що важливий матеріал для істориків мови та діалектологів містить як українська реєстративна частина словника, так й ілюстративна. Серед визначальних рис подільського говору тут спостерігаємо такі: а) поширеність іменникових утворень із суфіксом -иско (-исько) відповідно до утворень із суфіксом -ишче: **Кнутовище** = пужално, пужально (С. З. Л.), пужало (С. З. Л.), *бичисько* (Под.) [СУіС, с.355]; **Конный** = кінний; кінський. – Конное ристалище, конная скачка = *біговисько* (Под. С. Ш.) [СУіС, с. 366]; **Костёръ** = 1. огнище, *огнисько* (Под.) [СУіС, с.374]; **Нива** = нива, здр. нивка, ... *житнисько* (Под.) [СУіС, с.531]; **Оговоръ** – обмова, *обмовисько* (Под.) [СУіС, с. 561]; б) форми дієприкметників з заміною передсуфіксального [е] на [а]: **Ладъ** = 1. лад. – Добрий вечер, нене, чи є лад без мене, чи заметені двори, чи *застеляні* столи. н. п. Под. <...> [СУіС, с.399]; в) у слові *цілувати* [і] внаслідок асиміляції до [у] в наступному складі переходить в [у]: **Ланита**, ланиты = щока, <...> лица, <...> – Поки була молодиця, *цілували* мене в лице. н. п. Под. <...> [СУіС, с.400]; г) форми *мя, тя, ся* у мові східних слов'ян дописемного періоду, як відомо, були основними формами знах. відм. однини і дотепер вони широко представлені в південно-західних говорах: **Лѣчить**, ся = 1. лічити, ся, лікувати, гоїти, ся, курувати, ся. – Ой ходила дівчинонька по крутій горі та збирала тронкого зілля на ліки міні. Лікуй, лікуй, молода дівчино, ой лікуй гаразд, а як вижду я з сії причипи, візьму *тя* зараз. н. п. Под. [СУіС, с. 418]; д) діалектне чергування [е] з [і]: *мед – мід*; перехід серединного [л] після голосних в [ў]: **Медъ** = 1. мед, <...> мід (Гад. і Под.) <...> 2. (напиток з меду з хмелем) = мед, медок, мід (Гал. і Под.). – З чого ми будем вінки вити, за що ми будем *мід-горівку* пити. н. п. Под. [СУіС, с.431]; е) форми числівника *один* з початковим *є* і його рефлексом *і* (*едь->ід-*) поширені в багатьох південно-західних говорах: **Одинъ** = один, єдин, іден (Под.) [СУіС, с.564]; є) у більшості говірок, зокрема й подільських, і досі вживаються вставні [л], [н] після губних: **Поздравлять**, поздравить = поздоровляти, віншувати (С. З.), поздоровити, повіншувати, на Різдво віршами – віршувати (С. Аф. З.), на Новий Рік, посипаючи зерном – посипати, засівати. – Віншуємо вас сею колядою, віншуй вас Боже щастям *здоровлям*. н. п. Под. [СУіС, с.702]; ж) поширеність складених форм мин. часу типу *абисьмо*: **Потеряът**, ся = загубити, згубити, ся (С.Аф. З. Л.), утратити (С. Ш.), страгити, утеряти, ся (С. Ш.), потеряти, посяти, рбішити ся (С. Л.), стеряти ся. – Місяцю з раю, сьвіти нашому короваю, *абисьмо* не зблудили, коровай не згубили. н. п. Под. [СУіС, с.752]; з) у формах вищого й найвищого ступенів порівняння широко знані утворення з суфіксами -ішч-, -ч-: **Худшіи** = гірший (С. Л), поганчий, поганіший (С. Л.). – Минаєш мої ворота, до иньшої йдеш, до иньшої, до поганчої – мед-горівку пьєш. н. п. Под. [СУіС, с.1093].

Отже, серед словників кінця XIX ст. помітну роль у лексичній нормалізації української літературної мови відіграв «Словарь російсько-український» М. Уманя і А. Спілки. Цей словник і досі має значення великого і цінного довідника – збірки матеріалів лексики живої народної української мови і літературної мови другої половини XIX ст. і може слугувати джерелом діалектологічних досліджень.

Список умовних скорочень:

1. СЛ – Опыт русско-украинскаго словаря / составилъ М. Левченко. – К., 1874.
2. СУМ – Словник української мови / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.
3. СУіС – Словарь Російсько-український / зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка // Додадок до «Зорі» 1893 року. – Берлін, 1924.

4. СШ – Опыт южнорусского словаря. Трудь К. Шейковского. Въ четырехъ томахъ. Томъ первый: А – З. Выпускъ первый; А – Б. – К., 1861.

Список використаних джерел:

1. Горещкий П.Й. Історія української лексикографії / П.Й. Горещкий. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 244 с.
2. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії / А.А. Москаленко. – К. : Рад. школа, 1961. – 163 с
3. Німчук В.В. Перший великий словник української мови Павла Білецького-Носенка / В.В. Німчук // Білецький-Носенко П.П. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 5-37.
4. Огієнко І.І. Український стилістичний словник / І.І. Огієнко. – Львів, 1924.

In the article the biggest Russian-Ukrainian translating dictionary of the end of XIX thecentury, compile by M. Umanets and A. Spilka, is analyzed from the point of view of using vocabulary of Westrn-Podillian dialectinit. It is researched that the part of this vocabulary is codified by modern Ukrainian language and became a common one and the other part belongs to historical fund, but the majority is fixed as a dialect or is not fixed in modern explanatory dictionaries.

Key words: lexicography, translating dictionary, dialect features, Podillian dialect.

Отримано: 09.10.2015 р.

УДК 811.161.2'28(477.8)

Н. Д. Коваленко

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ДІЄСЛОВО ЗБИРАТИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ

У мовознавчих працях І. Огієнко наголошував на особливій цінності вивчення українських діалектизмів, локалізмів та етнографізмів у дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови. Актуальним для сучасної української діалектології залишається систематизація та опис лексико-фразеологічного складу говіркового мовлення, особливо на матеріалі текстів мовлення.

У статті на прикладі дієслова *збирати* проаналізовано особливості розвитку/втрати семантики слова у діалектному мовленні, зафіксованому на території південно-західного наріччя української мови, виявлено ареальні кореляції, коли територія побутування фрази та її компонента збігається повністю або частково.

Ключові слова: дієслово *збирати*, південно-західні говори, діалектний текст, семантика, фразеологізм.

Актуальними для сучасної діалектології залишається дослідження лексико-фразеологічного складу говірок, розв'язання проблем осмислення видів взаємозв'язку територіального та загальнонародного. Теоретичні напрацювання та лексикографічний опис українських говірок уможливають порівняльний аналіз різних українських та слов'янських діалектних зон як крок до вирішення питань про своєрідність, етимологію, генезу мовних явищ.

Взірцем наукового опрацювання живого народного мовлення, розуміння цінності українських регіоналізмів і розмовної лексики у дослідженні історії становлення та розвитку української літературної мови є матеріали та статті з проблем діалектології, подані на сторінках періодичного видання «Рідна мова» (1933-1939 pp.), редактором якого був І. Огієнко.